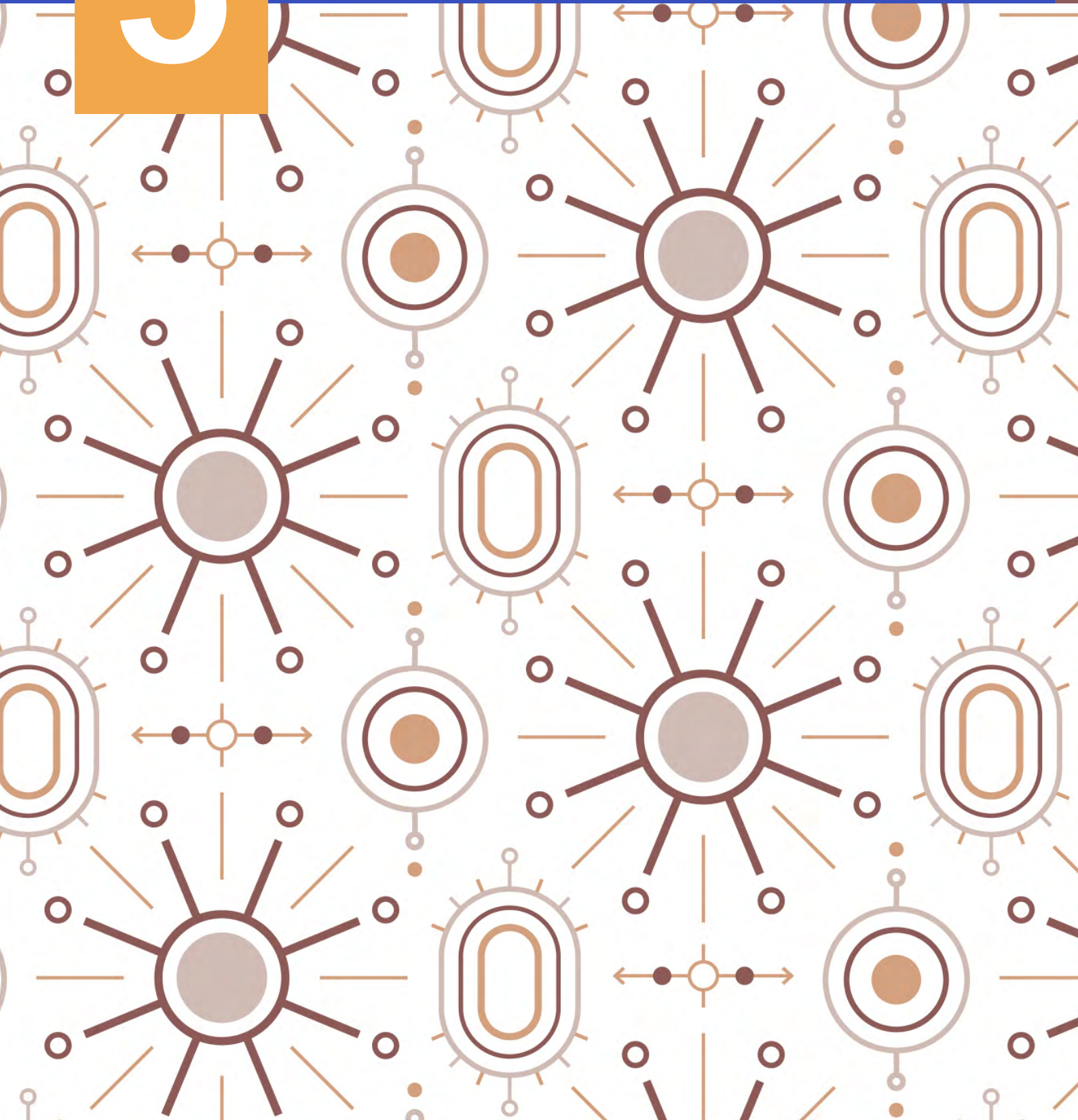

Mlijaa

5

SANE ņMAA

WIEMO KE NITSUMO

Mlai ni akema Ga wiemo le

HIËGBELEM

Mlijaa nêe tsò sanema henoi sròto ni yò. Naagbei ahe hiaa jogbaŋ ye sanema mli, jee ye Ga wiemo le mli pe shi ye Blofo ke wiemoi krokomei fee amlì.

Be ni oti mlijaa nêe baaba naagbee le, obaany;

1. Oŋma gbaa sane
2. Oŋma susumoketsòomò sane
3. Oŋma nò ko feemò sane

Susumo otii

- Eji niŋmaa ko loo nifeemò loo gbei anò ni aketsò jwemò ye yitsei komei ahe.
- Obaakase nibii sròto ete ni kò sanema he:
 - o Gbaa sanema ji wojiaŋ saji ni susuo loo tsò mò ko hesale ketso ŋaagbe ko nò ni eke dumò woji hie.
 - o Susumoketsòomò sanema ji gbe ko nò ni haa kaselò susuo nò ko, mò ko, he ko, nibii ni mò ko etsò mli, henumò ko k.n k.n.
 - o Nò ko feemò sanema ji sanema ni tsò bò ni afeò nò ko loo agbalaa nò ko mli atsò loo asusuo nò ko he atsò. Ehaa wònaa le faŋŋ ni wònuò gbejianòto le shishi faŋŋ.
- Sanema fee sanema hie jebò ke gbejianòto sròto ko.

MLINII

Wosusu yitso n̄e he fioo ye w̄onikasem̄o ni eho le mli. Ani obaanye okai n̄o ni sanemuu oti ji? Meni ji sanemuu oti wal̄o?

Ke onanem̄ei asusu he koni oṅma ohetoo le.

Agbene kwem̄o ake ohetoo le ke hetoo n̄e ja p̄ep̄epe lo.

SANEMUU OTI

Sanemuu oti ji sane ni jieo yinṅtoo oti ko kpo ye mlijaa mli. Sanemuu oti wal̄o ji wiem̄o ni yeo buaa ni sanemuu oti le jeo kpo ye susum̄o oti ko he.

Sanen̄maa

Hesale kpakpa ko he hiaa keji w̄omiin̄ma sane. Adam̄o susum̄o le an̄o ken̄maa le jogban̄ṅ ye kukuji aml̄i. En̄em̄ei f̄e baanye aye emuu kejie sh̄e wiem̄o ni yoṅ mli le kpo, atoṅ naa p̄ep̄epe keyeṅ nibii ni he baahia le he odase, k.n k.n.

Eji niṅmaa ko loo nifeem̄o loo gb̄ei an̄o ni ats̄o kejieṅ jweṅm̄o kpo ye yitsei kom̄ei ahe. Sanen̄maa f̄e sanen̄maa hīe yitso p̄otēe ko.

W̄obaasusu **sanen̄ma sr̄toi et̄e ahe** ye mlijaa n̄e mli.

Gbaa sanen̄maa

Eji gbaa sane ni aṅma ye wojian̄. Edam̄o yitso ko n̄o, ni hesale akewieṅ, koni m̄o ko ats̄o nibii aml̄i ni ets̄om̄o hu. Esa ni ole gbaa sane jeb̄o ni onye oketsu nii. Abaanye adam̄o afoata loo an̄okwale saji agbejian̄otoo n̄o. Gbaa sane gbekpam̄o ji ake ake gbejian̄otoo kpakpa ni ato aha adesatam̄o atsu nii, tam̄o sane le yitso, hekehelem̄o, Ga s̄es̄es̄e, kn. Ye gb̄e n̄e n̄o le kanelo le jweṅm̄o baanyie sane le s̄e jogban̄ṅ. Ake klen̄klen̄ m̄o najian̄gb̄ei”mi” ni f̄o ṅmaa koni ṅmal̄o le loo kanelo le ana ehe loo toiboloi ana le ake le dieṅt̄se ehe sane ni. Ehaa anaa n̄omimaa ahaa sanebim̄o ni jeo kpo le, as̄o wiem̄o le, ni aṅmaa ye eho be mli. Esa ake atoṅ nifeem̄o bei le anaa taake eba le p̄ep̄epe, ni sane le am̄o toiboloi ajweṅm̄o be ni eyaa hīe le. Wiel̄o le wiem̄o le asha jweṅm̄oṅ mfoniri ye toiboloi ajweṅm̄o mli, ni enye eke f̄on̄wiem̄o atsu nii keḡbala toiboloi ajweṅm̄o keba sane le n̄o.

Gbaa sanen̄maa yitsei kom̄ei:

- D̄maa sane ye oklen̄klen̄ gb̄i ye sukuu he.
- Gb̄eham̄o ko ni mihie kraṅ n̄o.

- Nɔ ko ni otsu ni ona he miishɛɛ.
- Dmaa sane ko ni kɔɔ nikasemɔ ni ona ye nɔ ko ni ofee ni ehiii loo esaaa he.

Nifeemɔ 5.1

Mɛi enyɔnyɔnyɔ nitsumɔ: Dmaa sanemuu oti ke sanemuu oti walɔi enyɔ ye yitso nɛɛ he; Gbijurɔyeli ko

Nifeemɔ 5.2

Kanemɔ sanenmaa nɛɛ koni oŋma gbaa sane gbejianɔtoi ye osusumɔ naa.

<https://open.library.okstate.edu/internationalcomposition/chapter/unique-characteristics-of-the-narrative-essay/>

Kuu nitsumɔ: Susumɔ hesale gbɛi anɔ ni he hiaa ye sane kukuji anmaa ni okase.

Gbaa sanenmaa jebɔ

Gbaa sane hiɛ jebɔi ni yeɔ buaa le kenmaa le jogbanɲ.

Kanemɔ niŋmaa nɛɛ <https://mhcc.pressbooks.pub/app/uploads/sites/31/2021/07/Narrative-Essay.pdf>

Nifeemɔ 5.3

Nyɛjaa nyɛsusumɔi ni nyɛkase ye nikanemɔ le mli.

Ke nɔ ni okase le ato gbaa sanenmaa jebɔi nɛɛ ahe. Jebɔ nɛɛ hiɛ hiɛgbelemɔ, sanetso mljaramɔ ke naagbee.

Hiɛgbelemɔ

Sane ni tseɔ jwenɲmɔ sɛɛ ke sanebimɔi jeɔ sane le shishi. Egbalaa loo etseɔ jwenɲmɔ loo nɔ ko ni he miihia toibolɔi. Enyɛɔ eke shigbelemɔ sane ko ni jieɔ yitso le kpo tsuɔ nii.

Sanetso Mlijaa

Nibii ni tee nɔ fee le amligbalamɔi loo nibii ni otsomɔ mli ni maa sane le nɔ mi le nɛ.

Onaa bei abɔ ni eshwe, ni osaa otsimɔɔ kpɔi loo nibii ni eshwe le.

Mlijaa fɛɛ mlijaa jɛɔ shishi kɛ sanemuu oti, ni egbeɔ naa kɛ sane ni haa aleo nɔ ni baa lɛ.

Naagbee

Saamɔ ni oŋma sane ni he baahia mɛi asusumɔ.

Saamɔ ni okwɛ jwɛŋmɔ oti lɛ ekonŋ

Ɖmaa naagbee sane ni foɔ sanɛŋmaa lɛ fɛɛ kuku.

Nifeemɔ 5.4

1. Mɛi enyɔnyɔɔnyɔ aŋmala nibii ni baa yɛ gbaa sanetso mli koni nyesusua he yɛ nyɛ kui amlɛ.
2. Yɛ kui amlɛ lɛ, nyɛŋmalaa gbaa sane mlijaramɔi etɛ ni kɔɔ afiyeli ko ni otee. Nyɛkanea kɛtsɔɔ klasi lɛ koni asusu he.
3. Nyɛkanea sane ni baa nɛɛ yɛ nyɛkui amlɛ. Nyɛtaoa sane lɛ yitso loo nɔ hewɔ ni ŋmalɔ lɛ kɛ nakai wiemɔ lɛ tsu nii ni ekɛgbala kanelɔi ajwɛŋmɔ kɛbote sane lɛ mli.

Yɛ miyunivesiti beiaŋ fɛɛ lɛ, mibɔ mihe mɔdeŋ jogbaŋŋ yɛ minikasemɔ mli. Mimami lɛ tsɔɔlɔ kpanaa ni yɛ yunivesiti, ni mipapa hu tsɔɔlɔ wulu ni. No hewɔ lɛ, adu nikasemɔ mumɔ ko yɛ mi mli be ni midako lɛ. Yɛ mijuniɔ hai sukuu lɛ (he ni keji oje lɛ oshɛ kɔleji sukuu lɛ), Mike haomɔi babaoɔ kpe be mli ni mikpe yɛ mikai amlɛ ni mile akɛ kulɛ mibɔɔ mihe mɔdeŋ waa lɛ.

Shigbeemɔ.

Nakai pɛpɛɛɛpɛ minu he miha.

Miha mifɔlɔi anine nyɛ shi kwraa ni titri lɛ, mi dieŋtse hu, edɔ mi waa ni mihi shi gbi muu lɛ fɛɛ kɛ mihe sanebimɔ sɔŋŋ, ejaakɛ enɛ baanyɛ egba misukuu nɔtsamɔ wɔsɛɛ naa. Ani manyɛ mana yunivesiti gbe mli po lo, aloo bɔ ni sa akɛ mɔ ko ana dani ebote yunivesiti mli ni minako hewɔ lɛ minanŋ gbe?

Ani afo mi ashi yɛ yunivesiti gbejianɔtoo lɛ naa? Bɔ ni afɛɛ ni mihie akafɛɛ mi yaa hewɔ lɛ, mitsi mibɛŋkɛ mifɔlɔi koni amewo mi ŋaa, ko ni ametsɔɔ mi gbe ni sa. Kɛtsɔ amɛdromo naa kɛ amenii ashishinumɔ hewɔ lɛ, amɛjie mi keje jwɛŋmɔ kɛ haomɔi ni yɔɔ mli lɛ amlɛ ni miyɔsɛ akɛ, nɔ fɛɛ nɔ baahi.

Leeley, migbee shi ye kaa ni kule ke mi baashe shɔɔɔ le mli, shi manye mabɔ mihe mɔdey, ni masaa mana tsɔɔɔ ni baawa mi ye misukuu bei ni eshwe le mli, bɔ ni afee ni nakai shigbeemɔ le akaba dɔɔɔ koni manye maya mihie.

Miyɔse ake shigbeemɔ fata adesa walashihile he, ni bɔ ni wɔɔɔyaa damɔ nikasemɔ ni wɔnaa ye wɔwalashihile mli le ha mikase bɔ ni ehe hiaa ake oheɔ ɔaawoo ke wamɔ kejeɔ mei adey. Be ni mitsɔɔɔ tsɔɔ mi nii le, minye minu shishi jogbayy ye nikasemɔ ni baaha mabɔ mɔdey le mli. Anɔkwa, minye mikase nibii babao keje mishigbeemɔ le mli ni mihaaa no agbee mi shi. Hesale ni mina ketso nibii amlɔ ni mitsɔ le, minifeemɔi tsake ye Siniɔ Hai Sukuu, ni ewa mi ye gbɛi srɔtoi anɔ ɔmɛnɛ. Mihie esɔ nikasemɔi ni mina keje mishigbeemɔ le mli le.

Susumɔketsɔɔmɔ sanɛɔmaa

Mɛni ji Susumɔketsɔɔmɔ sanɛɔmaa?

Eji sanɛɔmaa henɔ ko ni tsɔɔ bɔ ni afeɔ nɔ ko ahaa tamɔ; gbɔmɔ, he, hesale, henumɔ loo sane ko he kn., ni aɔmaa ke hesale ko bɔ ni afee ni ejie nɔ fɛɛ nɔ he ni awieɔ le ɔmiɔɔmi atsɔɔ. Sanɛɔmaa hie sui ni jieɔ henumɔ ko kpo ye nibii pɔtɛɛ he ni awieɔ le he etsɔɔ.

Susumɔketsɔɔmɔ sanɛɔmaa jebɔ

Susumɔketsɔɔmɔ sanɛɔmaa jebɔ le tamɔ nɔ ni wɔkase momo le.

Hiegbelɛmɔ: Enɛ gbalaa mɔ jwɛɔmɔ kebaa sane pɔtɛɛ he ni awieɔ le. Anyɛɔ ajeɔ shishi ke sanebimɔ ni he ehiaaa hetoo.

Sanetso: Enɛ gbalaa sane pɔtɛɛ ni awieɔ he le mli. Kuku fɛɛ kuku hie sanemuu oti ko ni ewieɔ he ni no tseɔ kanelɔ le toi sɛɛ ye nibii ni amekpaa gbɛ le he. Ehaa anaa nɔ fɛɛ nɔ ni sa ake ana ke nɔkwemɔ nibii ni sa ake ana.

Naagbee: Ewieɔ loo emaa sanetso ni yɔɔ sane kuku kome le nɔ mi ye nibii pɔtɛɛ hewɔ ni agbaa sane le.

Susumɔketsɔɔmɔ sanɛɔmaa yitsei komɛi.

- Gbaa sini loo niyenii ni osumɔɔ waa he sane otsɔɔ.
- Susumɔ maɔ henɔyeli yiɔtoɔ ko he.
- Susumɔ wolo ko ni osumɔɔ kanemɔ he sane.
- Susumɔ maɔsɛɛ gbɛ ko ni ofa he.

- Minaanyo kpakpa.

Nifeemo 5.5

1. Ke no ni okase le aḡma no ni Susumoketsoomo sane ji. Mee srɔtoi yoo susumoketsoomo ke gbaa sanema mli.
 - a. Agbene kwemo video le koni okane otii ni nyie see le ni oke Susumoketsoomo sanema atsu nii ye nyekui le aml. Meni jebɔi osusu ake he hiaa ni meni hewo?
Susumoketsoomo sanema – shigbelemo (bing.com)
Susumoketsoomo sanema jebɔi ne.
 - Sa ake wiemo le aka shi fagḡ keha mo ni baakane le. Sa ni wiemo ni aketsu nii le ke yitso le afee pɛpɛpɛ.
 - Ke fɔḡ wiemoi atsu nii ye niḡmaa le mli. Ene tsoo ake, esa ni niḡmalɔ le ke wiemo heḡoomo wolɔi, sutsɔɔɔi, samai ke mligbalamo wiemoi asha mfoniri le atsoo.
 - Ke kaimo wiemoi ni haḡ kanelɔi hie akpa no ni awieo he le atsu nii.

Nifeemo 5.6

Kanemo ḡaa gbɛi ni baaye ebua bo keha susumo ke tsoo mo sanema nee.

1. Kleḡkleḡ le, taomo yitso he ni akɛɛ oḡma nii ye le ko ni odamo ḡaa gbɛ no keḡma osane le. Taomo no fee no he baahia bo ke wa oniḡmaa le.
2. No ni ji enyo le, buamo saji ni he baahia bo le fee anaa bo ni afee ni onaatoo le aka gbɛ pɛpɛpɛ.
3. No ni ji ete, ḡmaa osane oti ye mlijaa fee mlijaa mli.
4. Naagbee le, saamo okane osane le fitsofitso ekonḡ. Ene baaha ni osaa tomɔi ni yoo mli le fee.

Ani oke no kroko baafata he ekonḡ lo? Te mlijaa ejwe ni aha nee aten no ni osusu ake he hiaa waa ye Susumoketsoomo sanema mli hu?

Nifeemo 5.7

1. Ye nyekui amlɩ le, nyenmalaa Susumoketsoomo sane mlijaramoi ete ye ‘Ghana shikponɩ shikamo he’, koni osusu gbejianotoo ni ye ebua oniɩmaa le. Feemo klalo ake oke ogbejianotoo le baatsoo klasi le.
2. Ke wiemoi ni aketsuo nii ye gbaa sane mli ato susumoketsoomo saneɩmaa he. Ke oklasibii le asusu he.

Nɔ ko feemo Saneɩmaa

Enemei ji saneɩmaa ni tsoo bo ni afeo no ko loo agbalaa no ko mli atsoo, loo asusuo no ko atsoo. Ehaa wɔnaa le fanɩ ni wɔnuo gbejianotoo le shishi.

Gbei ano ni atsoo aɩmaa Nɔ ko feemo sane

Nɔ ko feemo saneɩmaa he hiaa yitso ni akefo jara mli le shishinumoo ɩmiiɩmi. Yitsei le nokwemo nibii komei ne;

1. Meni hewo esa ni mei akwe shikponɩ shikamo he gbejianotoo le?
2. Susumo seenamoi ni yoo jwenɩmo mli hewalenamo he.
3. Susumo no ni koohumo ke tsei afolomo ni Gamei tseo le koogbaa le kebaa.
4. Bo ni nifeemo hee (social media) peleo amehaa ye nikasemo mli.

Keji oke no ko feemo saneɩmaa kpe le, ehe hiaa ake onyieo gbejianotoo nee no;

- a. Kanemo osane le yitso jogbanɩ.
- b. Saamo okane gbejianotoo le ekoɩɩ. Feemo klalo ake obaabi otsoolo le keji eba le ake oohia ɩaawoo ko. Kanemo yitso le he nii keji eba le ake no ko he baahia bo.
- c. Jaramo nitsumoi le amlɩ.
- d. Ke mlijaramoi atsu osaneɩmaa le he nii.
- e. Sanebimo kuku ko ye niɩmaa le no.

Jwenɩmo nitsumo: Keji okane gbejianotoo ni baaha oɩma osane le, meni hesale oheo oyeo ake baanye awa kesaa ohe keha oniɩmaa le?

Gbejianotoo ke ha no ko feemo saneɩmaa.

Naa gbejianotoo ni yoo no ko feemo saneɩmaa mli.

Hiɩgbelemo

Gbalamo oyitso le mli kuku ye sane ni obaanɩma le he.

Sanetso

Bei pii le, ehie mlijaramoi ete, shi enyee efaa fe ete le keji eba le ake oniamaa le fa. Biɛ ji he ni onmaa gbejianotoo, yintoo ke yitso ni owieo he le. Mlijaa fee mlijaa hie yintoo kredae ko he ni ewieo. Enɛ haa oleo no potee ke he ni gbe ni oyaa ye oniamaa le mli. Ehe hia hu ake obaaha ni mlijaa fee mlijaa ni onmaa le ahi nle ko no.

Naamuu

No ko feemo sanema naamuu le wio sanemuu le fee he kuku ye yitso he ni awieo le. Omuo sane le naa bo ni sa mo ko baanye eke ehe awo sane he ni awieo le mli. Egbalaa naagbee sane mlitsoomo ni sanetso le wio he nii le.

Kanemo no ko feemo sanema ko, ni oke onaanyo ko asusu gbejianotoo ye no ni onmaa le he.

<https://www.quora.com/What-are-the-characteristics-of-an-expository-essay>

Nifeemo 5.8

1. Gbalamo no ni sanema ji mli. Ke onanemei le asusu he ye klasi le.
2. Kanemo no ko feemo sanema ko ni oke onaanyo ko asusu gbejianotoo le he. Ke osusumoi le afɔ jara mli.

<https://assets.myperfectwords.com/blog/expository-essay/expository-essay-examples/expository-essay-example-grade-7-pdf.pdf>

3. Ye nyekui amlɛ le, nyesusua gbei ano ni atsɔo kenmaa no ko feemo sanema. Nye ke nyehetoo le atsɔo klasi le.
4. Dmaa no ko feemo sanema mlijaramoi ete ye ‘Meni hewo mei kaa he amekpaa jɛnshi le?’ ko ni oke ha onaanyo ye klasi le ni ehala gbejianotoi ni yoo mli ni etsɔo no ni ja ke no ni ejaaa ye sanema le mli.
5. Ye nyekui amlɛ le, nyeke Susumoketsoomo sanema ato no ko feemo sanema he. Ke oklasi le asusu ohetoo le he.

SANEBIMO EKONŋ

1. Omaa gbaa sane mlijaa kome ni otsoo sanemuu oti ke sanemuu oti waloi ni yoo mli.
2. Ke bo diengtse osusumo atsoo no ni gbaa sane ji.
3. Ha mlijaramoi ni okεbaanma yitso nee *'Meni hesale kpakpa ko mina ye miwala shihile mli'*.
4. Susumo mlijaramoi ni yoo gbaa saneŋmaa mli. Ke oninamo le atsoo oklasibii le.
5. Omaa mlijaramoi ete ye yitso nee he *'Gbe ko ni mifa ni mihie kraŋ no'* koni osusu gbejianotoo ni onma le he otsoo. Taomo sanemuu oti ni yoo mlijaa le mli.
6. Omalamo gbejianotoo ni he baahia ye *'Misukuu he sane'*. Kaaha ni ohie kpa gbejianotoo ke bo ni anmaa sane le ahaa.
7. Omaa Susumoketsoomo sane, aaafee mlijaramoi ete ye yitso nee he *'Minaanyo kpakpa'*. Kaaha ni ohie kpa gbejianotoo ke bo ni anmaa sane le ahaa.
8. Meni ji no ko feemo saneŋmaa?
9. Omaa no ko feemo saneŋmaa mlijaramoi ete ye yitso nee he *'Tsei afolomo ni Gamei tse le ake koogbaa'* he. Kwemo gbei ano ni akeŋmaa le.
10. Ke gbaa saneŋmaa ato no ko feemo saneŋmaa he. Kwemo srotoi ni yoo mli.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education Service (GES)

